

Тарас КУБАЙ

ТЕРИТОРІАЛЬНА ГРОМАДА В СИСТЕМІ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ: УПРАВЛІНСЬКО-ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ

Постановка проблеми. В сучасних умовах становлення України як суверенної, незалежної, демократичної та соціальної держави системі місцевого самоврядування належить ключова роль у забезпеченні ефективності територіального управління. Ядром системи місцевого самоврядування є територіальна громада, розвиток та функціонування якої слід досліджувати насамперед в управлінсько-правовому аспекті. Європейський досвід свідчить, що важливим чинником ефективності територіального управління є забезпечення конструктивної взаємодії всіх ключових суб'єктів місцевого управління: територіальної громади, органу муніципального управління, місцевих органів державної виконавчої влади тощо. Натомість в сучасній Україні реалізація цього завдання ускладнюється наявними протиріччями між концептуальними підходами до розуміння феномену територіальної громади і практичними аспектами її відзеркалення в правовій системі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика місця та ролі територіальної громади в системі місцевого самоврядування в Україні є об'єктом наукового дослідження з боку низки вітчизняних науковців в галузі державного управління, муніципального права, соціології та географії. Вихідним пунктом для цих досліджень стали праці ще радянських дослідників: І. Видріна, С. Іванова, С. Поповича, Б. Страшуна, А. Траніна, Б. Хорева, А. Югова та ін. На сучасні уявлення вітчизняних науковців в галузі місцевого самоврядування мали вплив також дослідження зарубіжних вчених, серед яких слід звернути увагу на дослідження Д. Барнса, Д. Вітлсі, Р. Гамбетона, П. Гоггетта, Я. Гонціажа, К. Маквікара, Ю. Панейка, С. Парисека, Я. Щепанського тощо. На сучасному етапі державотворення проблематикою становлення повноцінної системи місцевого самоврядування в Україні займаються зокрема такі вчені, як: М. Баймуратов, В. Баранчук, О. Батанов, П. Білик, В. Борденюк, І. Бутко, К. Ващенко, І. Дробот, В. Кампо, А. Коваленко, Ю. Ковбасюк, О. Кордун, В. Кравченко, Л. Кириченко, С. Крижанівський, О. Кучабський, Ю. Наврузов, М. Оніщук, В. Пархоменко, В. Погорілко, М. Пухтинський, В. Толкованов, С. Саханенко, С. Сівков, Т. Смирнова, Ю. Сурмін, Ю. Чернецький, В. Яцуба. Поряд з цим, низка аспектів управлінсько-правового характеру функціонування територіальної громади в системі місцевого самоврядування в Україні залишається поза увагою.

Мета статті. Метою є обґрунтування управлінсько-правових проблем, пов'язаних з функціонуванням територіальної громади в системі місцевого самоврядування в Україні. У цьому контексті ставилося за мету розв'язати проблеми, пов'язані з: управлінською ефективністю на рині територіальних громад, як головним завданням системи місцевого самоврядування; взаємовідносинами в системі місцевого самоврядування між державою, територіальною громадою та органом місцевого самоврядування; сутнісних та структурних характеристик територіальної громади; територіальної основи місцевого самоврядування в контексті співвідношення територіальної громади з адміністративно-територіальним поділом тощо.

КУБАЙ

Тарас Євгенович,

магістр державної служби, юрисконсульт
Брюховицької селищної ради, здобувач кафедри державного управління та місцевого самоврядування Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентіві України, м. Львів.

Анотація: у статті обґрунтовуються управлінсько-правові проблеми, пов'язані з функціонуванням територіальної громади в системі місцевого самоврядування в Україні. Розв'язуються проблеми управлінської ефективності на рині територіальних громад, взаємовідносин в системі місцевого самоврядування, сутнісних та структурних характеристик територіальної громади та територіальної основи місцевого самоврядування.

Ключові слова: місцеве самоврядування, територіальна громада, адміністративно-територіальний поділ, децентралізація.

УДК 32.001.316

Виклад основного матеріалу. У державах з розвинутою демократією місцеве самоврядування є основою та індикатором їх управлінської ефективності. Саме ці "нижні поверхи", на переконання А. Коваленка, "тримають усю піраміду влади, і державна будова є найбільш доступною для пересічних громадян" [1, с. 39]. Загалом вважається, що система місцевого самоврядування являє собою організаційний механізм через який здійснюються завдання та функції місцевого самоврядування [2, с. 24].

Ключовою управлінською проблемою у контексті системного аналізу феномену місцевого самоврядування є визначення його суб'єкт-об'єктних відносин. Різні підходи до розуміння суті місцевого самоврядування, як організаційно-управлінського явища, пропонують розглядати в якості основного управлінського суб'єкта або державу, або саму територіальну громаду. У цьому питанні ми схилиємося до точки зору державницької теорії місцевого самоврядування, поділяючи точку зору Ю. Панейка про те, що "протиставлення громади державі – правничо необґрунтоване" [3, с. 17]. Поряд з цим вважаємо, що в сучасній теорії та практиці державного управління не слід відкидати також окремих елементів громадівської концепції місцевого самоврядування.

Державницький підхід у розумінні територіальної громади і місцевого самоврядування обстоє і розвиває В. Борденюк. На думку науковця, "існування влади територіальної громади (муніципальної) як різновиду публічної влади, джерелом якої є народ, заперечується, зокрема, тим, що він (як, зрештою, й будь-яка інша спільнота людей) може бути джерелом лише однієї влади, а не двох: однієї – для органів державної влади, а другої – для органів місцевого самоврядування" [4, с. 25].

Своєю чергою, В. Баранчук звертає увагу, що "територія громади є передусім державною територією, її населення є громадянами держави, а її похідна влада підкорена владі держави". Разом з тим науковець наголошує, що громада наділяється з боку держави саме правом владарювати, тобто їй делегована влада в такій формі, що вона має всі підстави для здійснення цих прав [5, с. 72].

Таким чином, держава через впровадження відповідних законодавчих норм, які регламентують місцеве управління, виступає основним суб'єктом системи місцевого самоврядування. Вважається, що "правова демократична сучасна держава повинна визнавати самостійність території, статутний характер територіальних колективів та забезпечувати державно-правовими засобами формування та функціонування цих колективів, які об'єднані на основі спільного інтересу" [6, с. 145].

Натомість, первинним (початковим) суб'єктом у системі місцевого самоврядування слід визначити територіальну громаду. Ю. Панейко визнає за громадою "чільне місце в розвитку новочасного європейського самоврядування" [3, с. 8]. На думку вітчизняних науковців, "в демократичній державі місцеве самоврядування є визначальним елементом саморегуляції та самоуправління громад" [7, с. 118].

За Ю. Наврузовим, під громадою розуміється автономна соціальна надструктура, об'єднана перманентною загальною діяльністю [8, с. 275]. На практиці існує багато підходів до окреслення сутності громади як суб'єкта місцевого самоврядування. Різні дефініції поняття "громада" дають уявлення про різноманітні аспекти цього феномену. У науковій літературі під поняттям громада (або територіальна громада) найчастіше розуміють локальні соціальні системи. Часом у тому ж семантичному значенні вживаються такі поняття, як територіальний колектив, комуна, місцева спільнота, співдружність тощо.

В Україні для окреслення локальних соціальних систем утвердилося поняття "територіальна громада". Відбулося це завдяки введенню цього поняття у законодавство. Зокрема, у статті 140 Конституції України 1996 року територіальною громадою визначено "жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста" [9]. Закон України "Про місцеве самоврядування в Україні" (1997 р.) кваліфікує територіальну громаду як "жителів, об'єднаних постій-

ним проживанням у межах села, селища, міста, що є самостійними адміністративно-територіальними одиницями, або добровільне об'єднання жителів кількох сіл, що мають єдиний адміністративний центр" [10].

Своєрідне визначення територіальної громади пропонує Концепція адміністративної реформи в Україні (1998 р.). У ній територіальна громада окреслюється як "спільнота мешканців, жителів населених пунктів (сіл, селищ, міст), об'єднана загальними інтересами власного життєзабезпечення, самостійного, в межах законів, вирішення питань місцевого значення як безпосередньо, так і через органи місцевого самоврядування" [11].

Загалом, можна погодитися з трактуванням територіальної громади як "спільноти мешканців, жителів населених пунктів (сіл, селищ, міст), об'єднаної загальними інтересами власного життєзабезпечення, самостійного, в межах законів вирішення питань місцевого значення як безпосередньо, так і через органи місцевого самоврядування". Вітчизняні реалії зумовили доцільність впровадження також такого поняття, як "комунальне об'єднання територіальних громад", що означає соціально-політичне, територіальне утворення, що одночасно виступає територіальною спільністю людей – суб'єктів місцевого самоврядування і низовою одиницею в системі адміністративно-територіального поділу [12].

У наукових працях вітчизняних та зарубіжних дослідників присутні як спільні положення, так і суттєві відмінності у розумінні феномену територіальної громади. Іноді науковці акцентують увагу на соціальній природі взаємодії в рамках територіальної громади, а іноді територіальна громада розглядається насамперед як адміністративно-територіальна одиниця.

Найбільш поширене уявлення про територіальну громаду представляє її як групу людей (громадян, фізичних осіб, індивідів) [13, с. 8; 14, р. 304; 15, с. 83-84; 17, с. 259; 18; 8, с. 278; 19, с. 77; 20, с. 239]. Серед ключових характеристик територіальної громади науковці відзначають її прив'язку до конкретного географічного місця, яка окреслюється як територія як така [21, с. 160; 22, с. 26; 23, с. 10; 13, с. 8; 15, с. 97; 24, с. 29; 25, с. 3; 19, с. 77], або "місце проживання" [26, с. 24; 27, с. 94; 28, с. 86; 16, с. 83-84], чи просто "поселення" (населений пункт) [29, с. 372-373; 18]. Важливим атрибутом територіальної громади є спільний інтерес [29, с. 372-373; 22, с. 26; 28, с. 86; 13, с. 8; 30, р. 73; 18; 8, с. 278; 20, с. 239]. До важливих сутнісних атрибутів громади іноді зараховують також: "місцеву чи територіальну свідомість" [31, с. 65], "зв'язки спільного відношення до території" [21, с. 160], "спільність традицій та культури" [14, р. 304], "самосвідомість" [30, р. 73], "єдність спільних цінностей" [8, с. 278; 20, с. 239], "ідентичність" [30, р. 73; 24, с. 26; 32, с. 162] тощо.

Науковці кваліфікують територіальну громаду, як провідну ланку системи місцевого самоврядування [33, с. 183-184]. В. Кампо наголошує, що початковим суб'єктом місцевого самоврядування фактично виступає територіальний колектив в особі жителів села (сіл відповідної сільради), селища або міста [34, с. 70-71]. Своєю чергою Т. Смирнова пропонує розглядати первинний суб'єкт місцевого самоврядування у двох рівнях. З одного боку це – "територіальна громада, з іншого – фізичні особи – громадяни, що мають спеціальну правосуб'єктність і з яких складається територіальна громада" [35, с. 22].

Вважається, що місцеве самоврядування є системою організації діяльності місцевих жителів на відповідній території і включає в себе сукупність різноманітних органів та інститутів [33, с. 183-184]. Таким чином, перелік суб'єктів системи місцевого самоврядування є значно ширшим, ніж територіальна громада як така, громадяни та їх групи. Сюди слід віднести насамперед представницький та виконавчий органи територіальної громади.

Під поняттям "територіальний інтерес" П. Білик розглядає "залежність між необхідністю та можливістю задоволення потреб територіальної громади через її безпосередню або опосередковану діяльність, спрямовану на забезпечення умов існування

та розвитку цієї громади і конкретного регіону” [36, с. 34]. С. Саханенко визначає носями інтересу людей, які ”мешкають у конкретному поселенні, ідентифікують себе з ним і пов’язують із ним своє майбутнє” [37, с. 95]. За В. Борденюком інтересами територіальних громад є ”частини загальнодержавного (загальносуспільного) інтересу, між якими існує діалектичний взаємозв’язок, що проявляється у їх єдності та протилежності між ними” [38, с. 315].

Важливим механізмом узгодження конкретних територіальних інтересів різних ієрархічних рівнів управління слід вважати соціальне партнерство. С. Крижанівський визначає соціальне партнерство як ”комплекс відносин щодо вирішення нагальних проблем існування і функціонування місцевого самоврядування; такі взаємини місцевого самоврядування (територіальних громад та їх органів) з іншими суб’єктами суспільства і державою, які б встановлювали необхідний баланс їх інтересів та потреб” [39, с. 139].

Важливим інтегруючим фактором громади є її економічна складова, яка насамперед постає у територіальній формі. Є. Парисек визначає соціально-економічний потенціал територіальної громади як одну з передумов її управлінської автономності [24, с. 28]. Зокрема, Б. Хорев серед ознак соціально-територіальної спільноти виділяє ”комплексність соціально-економічних умов життєдіяльності” [22, с. 26]. Зазвичай економічну природу громади науковці досліджують через феномен самодостатності, як відповідне ресурсне забезпечення її функціонування [17, с. 259; 8, с. 278]. Своєю чергою М. Пухтинський досліджує ”ресурси фінансові, економічні та природні” [17, с. 259], Ю. Наврузов, характеризуючи громаду, акцентує увагу на ”спільності засобів виробництва” [8, с. 273], серед інших життєво необхідних для функціонування громади ресурсів найчастіше відзначають також ”комунальну власність”, ”нерухоме майно”, ”місцевий бюджет” [19, с. 77] тощо.

Взаємозалежність між самодостатністю адміністративно-територіальної одиниці та її управлінською автономністю, дає підстави як критерій територіальної громади розглядати наявність у ній певного управлінського органу в особі органу місцевого самоврядування. В сучасній Україні утвердилося розуміння громади як ”територіальної основи для створення та діяльності органів місцевого самоврядування” [7, с. 141]. С. Сівков зокрема, пропонує розглядати громаду, як ”головний форматор органів місцевого самоврядування” [20, с. 239].

Важливою характеристикою територіальної громади є її інтегрованість, яка може набувати різного масштабу. Як відзначає Л. Кириченко, ”справжня територіальна громада виникає тоді, коли така сукупність починає жити як справжня сім’я, що бачить і знає свій інтерес” [40, с. 101]. С. Саханенко відзначає, що ”як суб’єкт соціального громада визначається певною згуртованістю людей, налаштованою на самозабезпечення, самоуправління, самореалізацію” [37, с. 97].

За С. Сівковим громада – локально замкнений територіальний колектив, члени якого пов’язані безпосереднім спілкуванням, визначеними й усвідомленими спільними економічними, соціальними, політичними, духовними та іншими інтересами [20, с. 239]. Наприклад, Ю. Сурмін та Ю. Наврузов пропонують вкладати різний зміст у такі поняття як ”місцеве співтовариство”, ”соціально-територіальна спільнота” та власне ”громада” [41; 8].

Громада або співтовариство (англ. community) визначається як певна соціальна група, яка має почуття спільної ідентичності, самосвідомість і спільні інтереси. Зазвичай члени громади не тільки проживають на певній території, а й використовують спільний комплекс інституцій та здійснюють соціальні обміни в обсягах, достатніх для того, щоб виникло усвідомлення спільних інтересів. Охоплювані даною категорією утворення варіюються за розмірами та складністю від окремих сіл і міст до великих, політично інтегрованих груп у межах сучасної держави [30, с. 73].

Ідентичність є ключовою характеристикою територіальної громади як соціальної цілісності. На переконання В. Пархоменка, ”проживання людей на одній території

ще не робить їх громадою – свідомим суб'єктом місцевого самоврядування” [42, с. 73]. У цьому контексті доцільно погодитися з тезою, що ”право на самоврядування у громади виникає в момент усвідомлення територіальним колективом людей себе в ролі такого” [43, с. 304].

За О. Кордуном, ”ідентичність” – це неповторна комбінації рис, притаманних лише одній спільноті та її представникам [32, с. 162]. Відповідно, слід погодитися з думкою П. Білика про те, що ознакою територіальної громади є ”не тільки прив'язаність мешканців до певної території, а здебільшого соціальна взаємодія в різних формах та психологічне усвідомлення себе як члена місцевого колективу” [36, с. 34].

Саме явище ідентичності має достатньо суттєвий психологічний аспект, пов'язаний із формуванням у свідомості жителів населеного пункту їх належності до спільноти, яку утворює територіальна громада, виховання почуття патріотизму. Відчуття належності до єдиного соціального організму сприяє, на думку вчених, ”активному залученню членів територіальної громади до здійснення місцевого самоврядування, безпосередньої часті у вирішенні питань місцевого значення, а саме до розвитку місцевої демократії” [44, с. 132].

Якщо з одного боку територіальна громада є результатом прагнення індивідів до активної соціально-економічної взаємодії в рамках конкретної території, то з іншого – таке організаційне об'єднання є також їх вимушеною необхідністю. На цьому аспекті наголошував свого часу Ю. Панейко, стверджуючи, що ”колективні об'єднання, які називаються самоврядними одиницями, є не добровільними, а примусовими об'єднаннями, і виводять вони своє існування та мету з державно-правного порядку, спертого на державні закони” [3, с. 86-87]. У зв'язку з цим, на думку О. Кучабського, самоврядування є не лише як правом соціальних (зокрема територіальних) субсистем на самоорганізацію, а й їх обов'язком [45, с. 67].

Таким чином, подвійна природа територіальної громади полягає у тому, що вона одночасно є і продуктом інтеграційної ініціативи її членів, і результатом управлінської волі держави. Ця обставина зумовлює специфіку наділення територіальної громади конкретними управлінськими компетенціями. В. Борденюк розуміє компетенцію як правовий засіб реалізації функцій: ”компетенція дає відповідь на питання, якими саме повноваженнями (тобто правами і обов'язками) наділені відповідні органи в конкретних сферах відання з метою реалізації покладених на них функцій” [4, с. 27]. Вважається, що до відання самоврядування територіальних громад віднесені лише ті функції, які держава може виділити без втрати для власної політичної єдності [33, с. 218].

Прибічники теорії муніципального дуалізму розглядають місцеве самоврядування як спосіб вирішення державних завдань і функцій посадовими особами і певними установами, які у той чи інший спосіб не залежать від держави. Згідно з цією теорією, як відзначає Л. Кириченко, функції та завдання органів і посадових осіб місцевого самоврядування можна поділити на власні (самоврядні) та державні (делеговані). При цьому в процесі здійснення власних (самоврядних) завдань і функцій ці органи та посадові особи є самостійними і незалежними. А під час реалізації державних (делегованих) завдань вони діють під керівництвом або контролем державних органів [40, с. 100].

Роль демократичної держави в організації місцевого управління полягає не лише у гарантуванні права на місцеве самоврядування та у наділенні територіальних громад відповідними управлінськими компетенціями, а й у визначенні формальних критеріїв формування відповідних адміністративно-територіальних утворень. Йдеться про базовий рівень адміністративно-територіального устрою, на рівні якого втілюється місцеве самоврядування.

Адміністративно-територіальні одиниці, в межах яких створюються і функціонують органи місцевого самоврядування є одночасно муніципально-територіальними одиницями. Для ефективності територіального управління важливо знайти гармоній-

не поєднання децентралізації з деконцентрацією управлінських функцій на кожному щаблі адміністративно-територіального устрою. Вважається, що низовий поверх державної влади не повинен відриватися від місцевого самоврядування [33, с. 193].

С. Сівков наголошує, що місцеве самоврядування є політико-правовим інститутом, у межах якого "здійснюється управління місцевими справами в низових адміністративно-територіальних одиницях (громадах) через самоорганізацію місцевих жителів, за згодою та при підтримці держави" [20, с. 240]. Своєю чергою, головним осередком місцевого самоврядування, за М. Оніщуком і В. Кампо, є "села, селища і міста, де живуть люди і природним шляхом складаються територіальні громади" [46, с. 19].

Система самоврядування функціонує і розвивається на законодавчо оформлених нижніх і верхніх територіальних рівнях (наприклад, місто, село, волость, повіт, район, округа тощо) залежно від традицій тієї чи іншої держави. Це простір, що відрізняється визначеною цілісністю, позначається адміністративними, географічними, економічними, інформаційними та іншими кордонами [33, с. 194]. Концептуальною основою опрацювання механізму забезпечення соціальної стабільності територіальної громади Ю. Чернецький визначає "розуміння адміністративно-територіальної одиниці як специфічної соціальної системи, що являє собою підсистему соціальної системи – даного суспільства в цілому" [47, с. 140].

Я. Гонціаж і Н. Гнидюк пропонують елементарні одиниці місцевого самоврядування формувати на основі: кількості населення та розміру території (встановлення межі), переліку функцій, притаманних місцевому самоврядуванню, державних засобів та інфраструктури, необхідних для цієї адміністративної одиниці, створення обов'язкових інституцій та організаційних структур у межах цього рівня державного управління А критеріями таких одиниць науковці визначають: наявність усіх ресурсів (фінансових, матеріальних, людських, інфраструктурних), необхідних для виконання визначених державних завдань, легкий доступ людей до державних послуг, раціональний рівень адміністративних видатків у загальних витратах на державні послуги, організація надання державних послуг, що забезпечувала б заощадження часу та ефективне використання коштів [48, с. 69].

Динаміка суспільних процесів, соціально-економічний розвиток, науково-технічна революція зумовлюють необхідність перманентних змін у системі адміністративно-територіального устрою. Вагомим каталізатором таких змін є устроєва трансформація, яка передбачає перехід суспільства з тоталітарних засад державної організації на демократичні. Зокрема, формування або відродження інституту місцевого самоврядування зумовлює необхідність реорганізації адміністративно-територіального устрою. Метою такої реорганізації є впровадження ефективного муніципально-територіального поділу.

Як відзначає В. Кравченко, перехід від тоталітарного до демократичного, правового суспільства зумовлює поступову децентралізацію державної влади, формування дієвого місцевого самоврядування. У цьому контексті, на думку науковця, "необхідно забезпечити певне вдосконалення адміністративно-територіального устрою країни, в якій започатковано демократичні перетворення" [49, с. 133]. Складність цього завдання полягає у необхідності максимального врахування реалій просторової самоорганізації громадян. Як слушно наголошує С. Саханенко, "територіальні громади не можуть бути примусово об'єднані або скасовані у зв'язку із вдосконаленням державою свого адміністративно-територіального устрою" [37, с. 109].

Територіальну основу місцевого самоврядування І. Дробот розглядає як важливий ресурс його гарантування. Науковець стверджує, що "визнана за суб'єктом місцевого самоврядування територія, на якій він має здійснювати свої врядувальні функції, є переконливою гарантією його існування, оскільки, крім логічного поєднання з власністю, яка функціонально у самоврядуванні має владний зміст, чітко окреслює межі поширення цього владного змісту у формі повноважень суб'єкта самоврядування,

чим усуває існуючу розмитість територіальної ознаки і де-факто встановлює його статус "місцевого" [50, с. 50].

Висновки та перспективи подальших досліджень. В основі системи місцевого самоврядування лежать два основні суб'єкти: держава і громада. Роль держави полягає у законодавчій регламентації процесу місцевого управління. Механізмом формування демократичного і ефективного місцевого самоврядування є децентралізація, яка забезпечує передачу частини владних повноважень самоврядним структурам. Об'єктом децентралізації є громада, яка являє собою соціальну систему локального характеру, спроможну реалізовувати управлінську функцію. Територіальна громада відзначається подвійною природою оскільки одночасно виступає як продуктом інтеграційної ініціативи її членів, так і результатом управлінської волі держави.

Реалізація муніципального управління відбувається завдяки залученню муніципального ресурсу, як своєрідного правового, соціального та матеріального потенціалу територіальної громади. Матеріальну складову управлінського ресурсу на місцевому рівні формують: закріплена територія, фінансове забезпечення, муніципальне майно та соціально-технічна інфраструктура. Соціально активна, інституціоналізована частина громади є головним джерелом соціальної складової управлінського ресурсу на місцевому рівні.

Література:

1. Коваленко А. Піраміда влади: як знайти свій "поверх"? / А. Коваленко // Місцеве самоврядування [Текст]. – 1997. – №1/2. – С. 39-43.
2. Проект Концепції реформування системи територіальної організації влади в Україні [Текст] / [М. О. Пухтинський, В. М. Кампо, С. О. Клебан та ін.]. – К., 1998. – 70 с.
3. Панейко Ю. Теоретичні основи самоврядування [Текст] / Ю. Панейко. – Мюнхен : Укр. Вільна Академія наук в Німеччині, 1963. – 194 с.
4. Борденюк В. Деякі аспекти співвідношення місцевого самоврядування, держави і громадянського суспільства в Україні / В. Борденюк // Право України [Текст]. – 2001. – № 12. – С. 24-27.
5. Баранчук В. Роль місцевого самоврядування в становленні та реформуванні системи територіальної організації державної влади в Україні / В. Баранчук // Вісник державної служби України [Текст]. – 1998. – №4. – С. 66-77.
6. Білик П. П. Проблеми дефініції територіальної громади як ознаки правової сутності «регіону» / П. П. Білик // Вісн. Одес. ін-ту внутрішніх справ. – 2001. – № 1. – С. 145-149.
7. Адміністративно-територіальний устрій України. Шляхи реформування [Текст] / [В. Г. Яцуба, В. А. Яцюк, О. Я. Матвійшин та ін.]. – К. : [б. в.], 2008. – 366 с.
8. Наврузов Ю. Категорія "громада" в сучасному лексиконі місцевого самоврядування / Ю. Наврузов // Збірник наукових праць УАДУ [Текст]. – Вип. 1 / [за заг. ред. В. І. Лугового, В. М. Князева]. – К. : Вид-во УАДУ, 2000. – С. 272-289.
9. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України [Текст]. – 1996. – №30. – Ст. 141.
10. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України №280/97-ВР від 21.05.1997 р. // Відомості Верховної Ради України [Текст]. – 1997. – №24. – Ст. 170.
11. Концепція адміністративної реформи в Україні: затверджена Указом Президента України №810/98 від 22.07.1998 р. // Офіційний вісник України [Текст]. – 1998. – №27. – Ст. 976.
12. Місцеве самоврядування в Україні: сучасний стан та основні напрями модернізації : наук. доп. / [редкол. : Ю. В. Ковбасюк, К. О. Ващенко, В. В. Толкованов та ін.] ; за заг. ред. д-ра наук з держ. упр., проф. Ю. В. Ковбасюка. – К. : НАДУ, 2014. – 128 с.
13. Бутко І. Деякі проблеми становлення і розвитку територіального самоврядування в Україні / І. Бутко // Місцеве та регіональне самоврядування України [Текст]. – 1992. – №3. – С. 8.

14. Burns D. The Politics of Decentralization Revitalising Local Democracy [Text] / Danny Burns, Robin Hambleton, Paul Hoggett. – Basingstoke and London : Macmillan, 1994. – 283 p.

15. Баймуратов М. А. Конституционно-проектная регламентация местного самоуправления и территориальных коллективов / М. А. Баймуратов // Юридический вестник [Текст]. – 1996. – №1. – С. 97-100.

16. Пухтинський М. Система місцевого самоврядування в Україні / Микола Пухтинський // Вісник УАДУ [Текст]. – 1996. – №1. – С. 68-89.

17. Пухтинський М. Проблеми реалізації конституційно-правових засад місцевого самоврядування / Микола Пухтинський // Актуальні питання втілення в життя положень Конституції України [Текст] : зб. наук. пр. УА-ДУ. – Вип. 1. / [за заг. ред. В. І. Лугового, В. М. Князева]. – К. : Вид-во УАДУ, 1999. – С. 257-261.

18. Кравченко В. Місцеві фінанси України [Текст] : навч. посіб. / В. Кравченко. – К. : Т-во "Знання України", КОО, 1999. – 487 с.

19. Батанов О. В. Конституційно-правовий статус територіальних громад в Україні [Текст] / О. В. Батанов ; Національна академія наук України : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : "Ін Юре", 2003. – 512 с.

20. Сівков С. Концептуальне визначення сутності поняття "місцеве самоврядування" / С. Сівков // Управління сучасним містом [Текст]. – 2005. – №1-2/1-6 (17-18). – С. 235-240.

21. Щепанський Я. Элементарные понятия социологии [Текст] / Я. Щепанский ; общ. ред. и послесл. А. М. Румянцева ; пер. с польского М. М. Гуренко. – М. : Прогресс, 1969. – 240 с.

22. Хорев Б. С. Территориальная организация общества: актуальные проблемы регионального управления и планирования в СССР [Текст] / Б. С. Хорев. – М. : Мысль, 1981. – 320 с.

23. Транин А. А. Административно-территориальная организация капиталистического государства [Текст] / А. А. Транин. – М. : Наука, 1984. – 145 с.

24. Parysek J. J. Podstawy gospodarki lokalnej [Tekst] / J. J. Parysek. – Poznań : Wydawnictwo Naukowe UAM, 2001. – 240 s.

25. Приховані резерви самоврядування [Текст] / [упор. : Ю. Сас] – Черкаси : ЧОО КВУ, 2001 – 37 с.

26. Страшун Б. А. Социализм и демократия (Социалистическое народное представительство) [Текст] / Б. А. Страшун. – М. : Междунар. отношения, 1976. – 207 с.

27. Иванов С. Н. Территориальные коллективы в системе социалистического самосознания советского народа / С. Н. Иванов, А. А. Югов // XXVII съезд КПСС и повышение эффективности конституционного регулирования [Текст]. – Свердловск, 1988. – С. 94.

28. Выдрин И. В. Территориальный коллектив как субъект местного самоуправления (государственно-правовые аспекты) / И. В. Выдрин // Правоведение. Известия высших учебных заведений [Текст]. – 1992. – №4. – С. 84-91.

29. Попович С. Административное право. Общая часть [Текст] / С. Попович. – М. : Прогресс, 1968. – 544 с.

30. Lexicon of terms and concepts in public administration, public policy and political science [Text] / supervised by K. E. McVicar. – 2nd ed. – Kyiv : Osnovy, 1998. – 448 p.

31. Уиттлси Д. Региональная концепция и региональный метод / Д. Уиттлси // Американская география: Современное состояние и перспективы [Текст]. – М. : Иностранная литература, 1957. – С. 37-80.

32. Кордун О. Аналіз питань щодо врахування радянської спадщини в соціогуманітарній політиці України / О. Кордун // Регіональна політика України: формування соціогуманітарних пріоритетів розвитку [Текст] / за заг. ред. Ю. Тищенко; Український незалежний центр політичних досліджень. – К. : [б. в.], 2006. – С. 161-180.

33. Муніципальне право України [Текст] / [В. Ф. Погорілко, О. Ф. Фрицький, М. О. Баймуратов та ін.] ; за заг. ред. В. Ф. Погорілка, О. Ф. Фрицького. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 592 с.
34. Кампо В. Деякі проблеми становлення і розвитку місцевого самоврядування / В. Кампо // Місцеве та регіональне самоврядування України. – Вип.1-2. – К., 1993. – С. 68-73.
35. Смирнова Т. Форми реалізації громадянами права на участь у місцевому самоврядуванні за Конституцією України / Т. Смирнова // Пра-во України. – 1998. - № 5. – С. 21-24.
36. Білик П. Поняття та правова сутність управлінської категорії “region” / П. Білик // Право України [Текст]. – 2001. – №11. – С. 32-35.
37. Саханенко С. Е. Політичне управління містом в умовах самоврядування [Текст] / С. Е. Саханенко. – Одеса : Видавництво ОФ УАДУ, 2001. – 380 с.
38. Борденюк В. Співвідношення органів державної влади та органів місцевого самоврядування: організаційно-управлінський аспект / В. Борденюк // Вісник УАДУ [Текст]. – 2001. – №4. – С. 312-320.
39. Крижанівський С. Територіальній громаді – належні повноваження. Місцеве самоврядування і соціальне партнерство / С. Крижанівський // Місцеве самоврядування [Текст]. – 1998. – №5/6. – С. 137-140.
40. Кириченко Л. Народовладдя і місцеве самоврядування в Україні / Л. Кириченко // Право України [Текст]. – 2001. – №6. – С. 99-101.
41. Сурмін Ю. Місцеве самоврядування та громадянське суспільство: моніторинг суспільної думки / Ю. Сурмін // Актуальні проблеми державного управління [Текст] : зб. наук. пр. – Вип. 2 (2). – Дніпропетровськ : ДФ УАДУ, 2000. – С. 11-23.
42. Пархоменко В. Проблеми місцевого самоврядування в Україні 1990-х років [Текст] / В. Пархоменко ; Ін-т демократії ім. Пилипа Орлика. – К. : Вид-во в СП «Українська книга», 1999. – 252 с.
43. Державне управління, державна служба і місцеве самоврядування [Текст] / [за ред. О. Ю. Оболенського]. – Хмельницький : Поділля, 1999. – 570 с.
44. Розвиток людського ресурсу адміністративної реформи в Україні стан і перспективи [Текст] / [М. І. Мельник, Ю. В. Бакаєв, Т. Е. Василевська та ін.]. – К. : Нора-прінт, 2002. – 160 с.
45. Кучабський О. Г. Адміністративно-територіальна організація України: теорія, методологія, механізми становлення [Текст] : монографія / О. Кучабський. – Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2010. – 316 с.
46. Оніщук М. В. Правові засади місцевого самоврядування в Україні [Текст] / М. В. Оніщук, В. М. Кампо. – К. : Освіта і культура, 1998. – 58 с.
47. Чернецький Ю. О. Стратегічне управління як інструмент забезпечення соціальної стабільності територіальної громади / Ю. О. Чернецький // Актуальні проблеми державного управління [Текст] : зб. наук. пр. – №3 (13) : у 2-х ч. Ч 1. – Х. : ХарПІ УАДУ. – 2002 – С. 139-143.
48. Гонціаж Я. Інституційні механізми регіонального розвитку в Україні / Я. Гонціаж, Н. Гнидюк // Збірник наукових праць Української Академії державного управління при Президентові України: Матеріали наук.-практ. конф., м. Київ, 30 трав. 2000 р. Вип. 2. Ч. I: Державна регіональна політика та місцеве самоврядування / За заг. ред. В. І. Лугового, В. М. Князева. – К., 2000. – С. 66-73.
49. Кравченко В. Єднання через різноманітність. Децентралізація влади і формування регіональних еліт в умовах демократичного оновлення суспільства / В. Кравченко // Розвиток громад і регіонів України [Текст] / [за ред. С. Максименка]. – К. : [б. в.], 1999. – С. 133-153.
50. Дробот І. Проблеми гарантування місцевого самоврядування в умовах вітчизняного державотворення / І. Дробот // Вісник Центральної виборчої комісії [Текст]. – 2008. – №2 (12). – С. 42-50.